

Մասնվել ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԳՅՈՒՄՐԵՑԻՆԵՐԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԵՐՁԻՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿՈՒՄ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն*)

Ինչպես, մասամբ այսօր, այնպես էլ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին գյուժրեցիներն առանձնանում էին ավանդապահ վարքագծով, որի արտահայտություններին էր կենցաղում համազգային բնույթ ունեցող տոների տարածվածությունը:

Գյուժրեցիների կենցաղում առավել տարածված էին քրիստոնեական տոնացույցի հենքը կազմող, սակայն հեթանոսական ակունքներ ունեցող համաժողովրդական հետևյալ տոները՝ Նոր Տարի, հենքը կազմող, սակայն Քրիստոսի Ծնունդ, Սուրբ Սարգիս, Տեսաճնդառաջ (Տերընդեզ), Բարեկենդան (Բարիկենդանք), Մեծ պաս (Վենձ պաս), Միջինք (Միջունք), Ծաղկագարդ (Ծառգարդար), Չատիկ, Համբարձում, Վարդավառ (Վարթևար), Սուրբ Աստվածածին (Խաղողօրհներ), Սուրբ Խաչ (ՈՒԼոց): Տարածված էին նաև «Օխտն անվան», Գրիգոր Լուսավորչին, Սուրբ Կարապետին, Սուրբ Հակոբին նվիրված տոներն ու պատերը¹: Գյուժրին այն յուրօրինակ բնակավայրերից էր, որն ուներ ձևավորված քաղաքային ավանդույթներ, որոնց դրսևորումներից էր նաև մշակութային այդ ֆենոմենի ամկայությունը համքարական կառույցներում²:

Ընդհուպ մինչև XIX դ.-ը հայ իրականության մեջ, այդ թվում նաև Գյուժրիում արհեստավորական համքարություններն ունեին որոշակիորեն ձևավորված տոնածիսական համակարգ՝ իրենց հովանավոր սրբերով և վերջիններիս նվիրված հատուկ արարողակարգով: Համքարությունները ուշադրություն էին դարձնում տոների և ծեսերի արարողակարգի ձևերի ու ժամկետների ճշգրիտ կատարմանը և ստեղծել էին տոնական նպաստային որոշակի համակարգ, որն ինչ-որ առումով հիշեցնում էր պետական և արհմիութենական նմանատիպ ծառայությունների գործելակերպը: Համքարություններն իրենց կարիքավոր անդամներին օգնելու նպատակով տրամադրում էին սեփական զանազանի գումարներից: Այդ օգնությունները շատ հաճախ տրվում էին տոների և մատաղների առիթով: Առանձին նշանավոր տոներին (Քրիստոսի Ծնունդ, Չատիկ և այլն) համքարությունները պարտադիր փակում էին իրենց արհեստանոցներն ու խանութները՝ այդ օրերը համարելով հանգստյան: Դա չէր վերաբերում շրջաններից եկած բնակչությանը սպասարկող առևտրական և մի քանի այլ հաստատություններին:

Սովորույթի համաձայն հատկապես Նոր տարվա, Քրիստոսի Ծննդի, Բարեկենդանի, Չատիկ և այլ տոների առիթով իրենց վարպետներին շնորհավորելիս, աշակերտներն ու ենթավարպետները նրանց անպատճառ պետք է նվերներ մատուցեին: Բացի այդ, համքարությունները նշում էին հատուկ օրեր, որոնք նվիրված էին իրենց վարպետների հիշատակին և այդ կապակցությամբ դարձյալ մատաղներ էին անում³:

Պետք է նշել, որ դարերի ընթացքում գյուժրեցիների կենցաղում տարածված տոները խորհրդանշական բնույթ ունեցող ծիսատվորության իրենց նորմերով կարգավորել են ներընտանեկան, ազգակցական, դրացիական խմբերի, ինչպես նաև համքար-

* Ծան. 1980-1993 թթ.-ին էթնոսոցիոլոգիական զանգվածային հետազոտություններ են կատարվել Գյուժրի քաղաքում, ինչպես նաև Շիրակի մարզի գյուղական բնակավայրերում: Ընդհանուր առմամբ հարցման են ենթարկվել շուրջ 1900 անձինք, որոնք ներկայացնում են հայ էթնոսի ներէթնիկ այդ խմբի սեռատարիքային և սոցիալ-մասնագիտական բոլոր խմբերը: Հավաքված նյութերը գտնվում են ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնում, ինչպես նաև հեղինակի անձնական արխիվում:

¹ Հ. Գյուժրի, Տոնակատարություններ, Գյուժրի (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական), Եր., 1976, ՀԱԻ ԱԲԱ, Տեսը 2, էջ 100-165; Նաև՝ Կ. Մեղրոսյան, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, Եր., 1974, էջ 227-251:

² Վ. Աբրահամյան, Հայ համքարություններն Անդրկովկասի քաղաքներում (XVIII-XX դարասկիզբ), Եր., 1971:

³ Նույն տեղում, էջ 131-134:

րությունների անդամների փոխհարաբերությունները, դրանով իսկ ձևավորելով հարաբերությունների որոշակի համակարգ: Մակայն տոների ու ծեսերի կենցաղավարման հիմնական ոլորտն ընտանիքն էր, որում դրանք արտացոլում էին անձի կենսակերպի հիմնական փուլերի փոփոխությունը՝ սկսած նրա ծննդից, անվանակոչությունից, ամուսնությունից, մինչև հանգուցյալի հիշատակման հետ կապված արարողությունները:

Խորհրդային կարգերի հաստատմամբ հայոց տոնական համակարգը մտավ զարգացման նոր փուլ: Այն ազդեց նաև գյուճերեցիների տոնական վարքագծի վրա. դա արտահայտվեց կենցաղում ավանդույթային-կրոնական հին տոների աստիճանական մոտացման և դրան զուգահեռ՝ խորհրդային նոր տոների տարածման գործընթացներով:

1980 թվականին ողջ հանրապետությունում, այդ թվում նաև Շիրակի մարզում և մասնավորապես Գյումրի քաղաքում անցկացրած էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունները հնարավորություն տվեցին բացահայտելու բնակչության կենցաղում պահպանված տոների տարածվածության ամբողջական պատկերը: Այդ ժամանակաշրջանում ավանդույթային-կրոնական տոներից գյուճերեցիների կենցաղում դեռևս նշվում էին Քրիստոսի ծնունդը (25%), Չատիկը (25%), Տեառնընդառաջը (25%), Վարդավառը (25%), Ս.Խաչը (22%) և Ս. Աստվածածինը (17%)⁴, որոնք ունեին գրեթե համաչափ տարածվածություն: Տոնական այդ համալիրում սակայն ամենից տարածվածը շարունակում էր մնալ Նոր Տարին⁵: Այն որոշակի փոփոխություններով և համալրումներով հանդերձ դեռևս մեծ չափով պահպանում էին ավանդական Ամանորի հետ առնչվող հնագույն ծեսերն ու սովորույթները:

1980-ական թվականներին խորհրդային նոր տոներից առավելապես նշվում էին Կանանց միջազգային օրվան («Մարտի 8»՝ 95%), Հաղթանակին («Մայիսի 9»՝ 87%) և Աշխատավորներին («Մայիսի 1»՝ 84%) նվիրված տոները⁶, որոնք մուտք գործելով գյուճերեցիների կենցաղ, արդեն ձեռք էին բերել ավանդույթային որոշակի նորմեր:

XX դ. վերջերին տեղի ունեցած մի շարք նշանակալից, շրջադարձային իրադարձություններ (դեկտեմբերյան երկրաշարժ, դարաբաղյան համազգային շարժում, խորհրդային համակարգի փլուզում, անկախ պետականության ստեղծում) իրենց արտացոլումը գտան գյուճերեցիների տոնական վարքագծում: Չևավորվեց և հետագայում լրանվեց նաև ազգային պետական նոր տոնացույցը, որում ազգային-պետական նոր արժեքների հետ միասին որոշակիորեն հաշվի էր առնված նաև կենցաղ մուտք գործած նոր տոների ավանդույթային իրողությունը:

Դարավերջին գյուճերեցիների շրջանում տեղի ունեցած տոնական վարքագծային փոփոխություններն ընդհանուր առմամբ դրսևորեցին նախկին խորհրդային տոների անկման և ավանդույթային-կրոնական տոների վերատարածման հակընթաց միտումներ: Այսպես, 1992 թվականին կատարած էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքում նրանց տոնական վարքագծում տեղի ունեցած փոփոխություններն այս պատկերն ունեին՝ Չատիկ՝ 85%, Վարդավառ՝ 57%, Տեառնընդառաջ՝ 34%, Ս.Խաչ՝ 37%, «Մարտի 8»՝ 34%, «Մայիսի 9»՝ 15%, «Մայիսի 1»՝ 4% և այլն⁷: Տոնական այդ ընդհանուր համալիրում կատարված փոփոխություններն, ըստ էության, ոչ թե խորքային են, այլ առավելապես կրում են էթնիկական, հոգեբանական, կրոնական և քաղաքական բնույթ: Ի դեպ, այստեղ առանձնակի դեր խաղաց ազգային զարթոնքի գործոնը:

XX դ. վերջին պետական տոնացույցը համալրվեց ևս մեկով՝ 1988 թվականի դեկտեմբերյան երկրաշարժի զոհերի հիշատակման օրը («Դեկտեմբերի 7»): Այն Մեծ Եղեռնի (Ապրիլի 24) համաժողովրդական սգո օրվա հետ միասին բավական ամրապնդվել է գյուճերեցիների կենցաղում: Ուշագրավ է, որ հայոց պատմական անցյալի ողջ իրադարձությունների արժեքավորման համատեքստում այս աղետը, որը խլեց հազա-

⁴ Մ. Մ կ ր տ չ յ ա ն , Հայաստանի Հանրապետության բնակչության արդի տոնածիսական համակարգը (էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն), թեկնածուական ատենախոսություն, Եր., 1997, էջ 204:

⁵ Նույն տեղում, էջ 75, 204:

⁶ Մ. Մ կ ր տ չ յ ա ն , Հայոց քրիստոնեական տոների կենցաղավարման և բնակչության կրոնատածության վարքագծային փոփոխությունները XX դարում (էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն), Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 400:

⁷ Նույն տեղում, էջ 204:

րավոր գյումրեցիների կյանք, նրանց ինքնագիտակցության մեջ զբաղեցնում է կենտրոնական տեղ (50%), գերազանցելով նույնիսկ Հայոց Մեծ Եղեռնին (38%)⁸:

Եվ անցյալում և՛ այսօր գյումրեցիների կրոնական վարքագծում գերակայողը ծիսականության գործոնն է, որի ամենացայտուն դրսևորումը կենցաղում ավանդութային կրոնական տոների տարածվածությունն է:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ անկախ այն հանգամանքից, որ հայր նույնիսկ չի էլ գիտակցում իր կատարած տոնի կամ ծեսի քրիստոնեական իմաստը, այդուհանդերձ, մեծ մասամբ այդ արարողությունների հետևողական պահպանումն ու կատարումն էր, որ ավանդաբար նույնացվում էր հայ քրիստոնյայի կերպարի հետ: Իսկ քրիստոնեական կրոնը հայոց մեջ ունեցել է ազգային նկարագիր: Այսինքն, դա նշանակում է, որ ինչպես այլուր, այնպես էլ գյումրեցիների շրջանում, ազգային նկարագիր ունի կենցաղում հավատքի դրսևորման ամենազանգվածային ձևը՝ ավանդութային-կրոնական տոնը և ծեսը:

Հարկ է փաստել, որ տոների նշումը, լինելով հավատքի արտահայտման տարածված ձև, կարևոր դեր է խաղում կրոնական հավատքի ձևավորման գործում: Պատահական չէ, որ նույնիսկ մեր օրերում թե՛ կրոնական և թե՛ աշխարհիկ կառույցները բավական մեծ նշանակություն են տալիս այդ գործոններին:

Խորհրդային համակարգի հակակրոնական-աթեիստական գաղափարախոսական ուղղվածությունը, սերունդների հավատամերժումային արժեքային դաստիարակությունը օրյեկտիվորեն հանգեցրին նրան, որ գյումրեցիների շրջանում աստիճանաբար թուլացավ կրոնական վարքագիծը: Այսպես, արդեն խորհրդային վերջին շրջանում իրենց հավատացյալ համարում էին գյումրեցիների միայն 45%-ը, անհավատները կազմում էին 35%, տատանվողների կարգավիճակում էին 16%-ը, իսկ 4%-ը ունեին կրոնի դեմ ակտիվ պայքարողների վարքագիծ⁹: Ի դեպ, խորհրդային ժամանակաշրջանում հավատացյալ գյումրեցիների այս ցուցանիշն ամենաբարձրն էր ողջ հանրապետության մասշտաբով, որը մեկ անգամ ևս վկայում է նրանց ավանդապահ բնութագրի մասին:

Ղարաբաղյան համազգային շարժմամբ պայմանավորված ազգային զարթոնքը, միաժամանակ նպաստեց գյումրեցիների կրոնատածության կտրուկ աճին: Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների տվյալներով 1990-ական թվականների սկզբներին (1992թ.) գյումրեցի հավատացյալների թիվն արդեն կրկնապատկվել էր (89%): Դրան զուգընթաց կրճատվել են կրոնի նկատմամբ տատանվողները (10%) և մասնավորապես՝ անհավատները (1%): Իսկ կրոնի դեմ ակտիվ պայքարողներ այլևս չկային¹⁰:

Նշենք նաև, որ նախորդ դարավերջին գյումրեցիների ինչպես տոնածիսական, այնպես էլ վերջինիս հետ սերտորեն առնչվող հավատքի վարքագծերում կատարված այս փոփոխությունները դարձյալ ունեին ոչ այնքան խորքային, որքան էթնոշակութային, հոգեբանական և քաղաքական երանգավորում: Ուշագրավ է, որ գյումրեցիների՝ եկեղեցի կամ այլ սրբավայրեր հաճախելու շարժառիթների համալիրում, ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների, գերակայողը մոմավառության սովորույթն է (1980 թ. 22%,¹¹ 1992 թ.՝ 66%¹²), որը դարձյալ ամենաբարձր ցուցանիշն է ողջ Հայաստանում և որի տարածման միտումները հատկապես վերջին շրջանում ակնհայտ են: Այս առումով հաջորդ տեղը զբաղեցնում էր աղոթքի կամ աղոթելու գործոնը, որի տարածման միտումը մասնավորապես ետխորհրդային շրջանում նկատելի է (1980 թ.՝ 22%¹³, 1992 թ.՝ 25%¹⁴): Այս ուսումնասիրությունները հաստատեցին այն տեսակետը,

⁸ Ս. Մկրտչյան, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության արդի տոնածիսական համակարգը..., էջ 201:

⁹ Նույն տեղում, էջ 193:

¹⁰ Ս. Մկրտչյան, Հայոց քրիստոնեական տոների կենցաղավարման և բնակչության կրոնատածության վարքագծային փոփոխությունները XX դարում..., էջ 401:

¹¹ Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, թղթ. 2 (Գյումրի, 1980):

¹² Ս. Մկրտչյան, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության արդի տոնածիսական համակարգը..., էջ 197:

¹³ Ս. Մկրտչյան, Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ... թղթ. 2:

որ գյումրեցի հավատացյալի (45%) կերպարում առաջնային տեղը դարձյալ զբաղեցնում է ավանդության-կրոնական տոն կամ ծես կատարողը: Ըստ դիտարկումների, եկեղեցի հաճախելու գլխավոր մոտիվը 1980-ական թվականներին դա զուտ տոնածիսական բնույթի արարողություններն էին: Այդ հավատացյալների գերակշռող մասը նախապատվությունը տալիս է մոմավառությանը, տոներին, ծեսերին, ուխտերին, մատաղներին (47%) և ոչ թե օրինակ՝ աղոթքին, քարոզին, ապաշխարությանը, պաս պահելուն և այլն (13%), որոնք հավատացյալի բուն կերպարն արտացոլող խորքային ցուցիչներ են: Մնացած մասի համար այցելության գլխավոր առիթը սրբավայրի, որպես պատմական հուշարձանի ընկալումն է և ժամանցի կազմակերպման գործուն (25%): Նշենք նաև, որ խորհրդային վերջին շրջանում գյումրեցիների մի նկատելի հատված (13%) էր հաճախում եկեղեցի (հիմնականում պետական և կուսակցական էլիտար խմբերը):¹⁵ Ինչպես տեսնում ենք, XX դ. վերջերին գյումրեցիների՝ եկեղեցի կամ այլ սրբավայր այցելելու շարժառիթների համակարգում կատարված փոփոխությունները հիմնականում պայմանավորված են դարձյալ տոնածիսական բնույթի գործունների աճով:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ վերջին շրջանում նկատվում է եկեղեցի այցելողների որոշակի աճ, որում զուտ պատմական հուշարձանի կամ ժամանցի մոտիվի նվազմանը զուգահեռ (11%) բավական մեծացել է կրոնական բնույթի գործունի (օրինակ՝ աղոթք 25%) դերը: Այնուամենայնիվ, սրբավայր այցելելու շարժառիթների բովանդակային այս փոփոխությունը գլխավորապես պայմանավորված է անցումային շրջանում եկեղեցու, կրոնի, ազգի նկատմամբ գյումրեցիների արժեքային նոր ընկալումներով, որոնք ունեին ոչ այնքան կրոնական, որքան էթնոքաղաքական երանգավորում: Նշենք նաև, որ ավանդության-կրոնական տոների կենցաղավարման մասշտաբների մեծացման և հավատքի վարքագծի ակտիվացման միտումները նկատելի են գյումրեցիների սոցիալ-մասնագիտական գրեթե բոլոր խմբերում, մասնավորապես պետական ու ֆինանսական վերնախավի շրջանում, ինչը պայմանավորված է պետական-քաղաքական նոր համակարգում պետության և եկեղեցու միջև հարաբերությունների որակական փոփոխությամբ, ինչպես նաև կրոնը լիարժեք ընդունող պետական-քաղաքական նոր համակարգին արագ ադապտացվելու մոտիվներով:

Ընդհանուր առմամբ, գյումրեցիների տոնածիսական ակտիվ վարքագիծը մեծ չափով պայմանավորված էր (և է) նրանց էթնոօրոգիկազրական կառուցվածքով, որտեղ գերակայողն արևմտահայ շերտն է: Իսկ վերջինս, ոչ միայն գյումրեցիների, այլ ընդհանրապես հայ էթնոսի ողջ ենթակառուցվածքում առանձնանում է ավանդապահ խորը բնութագրով, ինչը և ցույց տվեցին ազգագրական և էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների արդյունքները¹⁶:

ИЗМЕНЕНИЯ В ПРАЗДНИЧНОМ И РЕЛИГИОЗНОМ ПОВЕДЕНИИ ГЮМРИЙЦЕВ ЗА ПОСЛЕДНЕЕ СТОЛЕТИЕ (этносоциологическое исследование)

____ Резюме _____

____ С. Мкртчян _____

Праздники у гюмрийцев в основном бытовали в кругу родственников, соседей и в особенности в семье. Именно в семье по ходу социализации личности происходит процесс традиционализации праздников.

Сопоставительный анализ результатов исследования по верованиям и праздничному поведению гюмрийцев показывает, что в них преобладает обрядовый компонент.

¹⁴ Մ. Մկրտչյան, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության արդի տոնածիսական համակարգը, քրթ. 2 (Գյումրի, 1980):

¹⁵ Մ. Մկրտչյան, Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ ... քրթ. 2:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 138-141:

Социально—структурные изменения среди верующих и участников празднеств как в Гюмри, так и по всей Армении в советский период в основном были обусловлены государственно—политической системой, с ее антирелигиозной направленностью.

События конца XX в. (декабрьское землетрясение, Карабахское общенародное движение, развал советской системы, становление армянской независимой государственности) отразились на религиозно—праздничном поведении гюмрийцев. Изменения в этих сферах (снижение масштабов бытования советских праздников и постепенное распространение религиозных верований и традиционных праздников) в основном имели этнический, политический и психологический характер.